

10. Урсул А.Д. На пути к устойчивому будущему / А.Д. Урсул, А.Л. Романович // Устойчивое развитие. Наука и Практика. – 2002. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://sdo.uni-dubna.ru/journal/view_pub.php?id=16.

11. Всемирный обзор окружающей среды GEO-3: GLOBAL ENVIRONMENT OUTLOOK. – Лондон: ООН, 2000. – 650 с.

12. Герасимчук З.В. Еколого-економічні основи формування та реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології та методики): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: спец. 08.10.01 "Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка" / З.В. Герасимчук. – Львів, 2002. – 40 с.

13. Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / В.Г. Горшков. – М.: ВИНТИ, 1995. – 256 с.

14. Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: [монографія] / [за ред. Ю.Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2009. – 650 с.

УДК 339.9:341:316.334.2

В.В. САБАДАШ
Сумський державний університет

ЕКОЛОГІЧНИЙ КОНФЛІКТ: ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ¹

Екстенсивний характер соціально-економічного розвитку, притаманний більшості транзитивних економік, нерозривно пов'язаний із виникненням і розвитком екологічних конфліктів (ЕК). Особливо відчутний негативний вплив ЕК на стан соціо-еколого-економічних систем і тенденцій їх розвитку у період економічних, науково-технічних і соціокультурних трансформацій: "дефіцит природних ресурсів загострює економічні кризи, за яким слідує демографічні і соціальні кризи; погіршення якості середовища призводить до хвороб, епідемій, погіршення генофонду, що ще більше загострює соціально-економічні проблеми" [1, с. 429].

В умовах, коли зростання і добробут більшості світових економік, зокрема тих, що розвиваються, забезпечується за рахунок експлуатації традиційних ресурсів, особливу занепокоєність викликають проблеми збереження природно-ресурсного потенціалу і раціонального природокористування.

Дослідженню теорії і методології формування ефективної системи еколого-економічних відносин, управління природокористуванням, витоків і чинників еколого-економічних суперечностей у сучасній системі природокористування присвячено праці провідних вітчизняних і закордонних науковців: О.Ф. Балацького, І.К. Бистрякова, Б.В. Буркинського, О.О. Веклич,

¹ Матеріал підготовлений і публікується в рамках міжнародних наукових проектів: № Ф28.5/006 "Формування економічного механізму вирішення міжнародних екологічних конфліктів" і № Ф29.5/001 "Розроблення методологічних та методичних основ оцінки екологічних втрат для формування еколого-економічної політики в інтересах сталого розвитку" за підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

К.Г. Гофмана, Р. де Грута, Б.М. Данилишина, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, А. Ендреса, В.С. Кравціва, М.Я. Лексіна, Л.Г. Мельника, Є.В. Мішеніна, В.С. Міщенко, Р.О. Перелета, М.Ф. Реймерса, С.К. Харічкова, Л. Хенса, М.А. Хвесика, Є.В. Хлобистова, М. Янга та ін. Відповідно, питання раціонального природокористування та охорони навколишнього середовища, економічної оцінки природних ресурсів і економічного збитку, удосконалення організаційно-економічного механізму природокористування, екологічної безпеки та узгодженості завдань соціально-економічного розвитку із екологічними інтересами суспільства сьогодні ґрунтовно досліджені як у теоретико-методологічному, так і прикладному аспектах.

Однак слід зважити на кардинальні трансформаційні перетворення, які відбуваються у природоресурсній і господарчій сферах не тільки національної, а й світової економіки. Пов'язані вони перш за все зі зміною технологічних укладів, структурними перетвореннями у світогосподарській системі, обумовленими зміною напряму економічного розвитку, ресурсними обмеженнями і необхідністю розроблення нових орієнтирів екологічної політики: "Головною цінністю має бути якісний розвиток, а не зростання" [2, с. 284].

Метою пропонованої статті є дослідження еколого-економічних і соціокультурних чинників екологічного конфлікту із подальшим визначенням ключових показників, які характеризують функціональні взаємозв'язки у системі "екологічний конфлікт – чинники впливу".

Конфлікти як соціальне явище іманентні суспільству, їх неможливо відокремити від суспільного життя та економічних відносин. Конфлікти щодо природних ресурсів були і раніше, однак останнього часу вони стали відігравати визначальну роль при узгодженні соціо-еколого-економічних інтересів суб'єктів господарювання. Матеріальні ресурси із абстрактної економічної категорії досить швидко трансформуються в безпосередній матеріально-соціальний об'єкт суперечностей. Природні ресурси, хоча поки що гіпотетично, розглядаються як варіант світової резервної валюти: "...вартість одиниці резервної валюти має визначатися в еквіваленті калорій їжі чи тепла, літрах води чи кубометрах повітря для того, щоб людина або держава, яка має таку валюту в авуарах, завжди могла обміняти її в будь-якому куточку світу на певну кількість критичних матеріальних цінностей" [3, с. 1].

Основою всіх конфліктів є право власності на ресурс: у всіх конфліктах йдеться про дві речі або навіть одну – про ресурси та контроль над ними. Влада з цього погляду – це варіант контролю над ресурсами, а власність – ресурс [4].

Об'єктом як ресурсного, так і екологічного конфлікту, є природний ресурс [5]. Однак слід зазначити, що їх соціально-економічна природа дещо відрізняється. Так, об'єктом ресурсного конфлікту зазвичай є невідновлюваний природний ресурс – нафта, газ, мінеральна сировина, які вилучаються із екосистем. Об'єктом ЕК, навпаки, є здебільшого відновлювані природні ресурси – прісна вода, родючі ґрунти, деревина, біоресурси, а також екологічні послуги (рекреаційні, кліматичні, гідро-, електроенергетичні тощо). У першому випадку предметом конфлікту є питання володіння природним ресурсом

(проблема права власності) або ж його розподілу (проблема територіально-майнових суперечок), які можна вирішити залученням широкого кола економіко-організаційних і юридично-правових інструментів. Відповідно, конфлікти, спричинені фізичною обмеженістю ресурсів, соціально-економічним дефіцитом і геополітичними процесами, мають економічну основу, характерну для традиційних суперечностей ресурсного розподілу [6].

У випадку ЕК існує екодеструктивне втручання (екодеструктивні дії) людини, внаслідок чого порушується екосистемна рівновага. Тобто в результаті нерационального використання відновлюваного природного ресурсу (перевикористання, виснаження) і/або порушення його здатності до самовідновлення (забруднення, перевищення асиміляційного потенціалу) виникає його дефіцит, який і може призвести до виникнення ЕК [7].

Таким чином, значний інтерес з погляду оцінки потенціалу врегулювання ЕК, ефективності механізмів та інструментів розв'язання (запобігання) ЕК становить дослідження чинників виникнення ЕК у соціально-економічних системах. Спираючись на результати започаткованих нами досліджень [8; 9], можна розширити коло конфліктогенних чинників ЕК за їх соціально-економічною природою.

Екологічний дефіцит і екологічна деградація, підсилені дією несприятливих зовнішніх (економічних, соціальних, політичних, правових, історико-культурних, етнічних, ін.) чинників, є основною причиною ЕК у сучасних системах природокористування. Загострення ЕК може відбуватися на тлі нерівного доступу (екологічної дискримінації) населення/економічних суб'єктів до дефіцитних природних ресурсів.

Раніше зазначалося, що як дефіцит, так і надлишок природного ресурсу, може бути причиною ЕК [7, с. 975]. Для держав, багатих на природні ресурси, досить актуальною проблемою є так зване ресурсне прокляття [10] як серйозний чинник ЕК. Конфліктна основа ресурсного прокляття наступна: надлишок ресурсу (наприклад, нафти, газу, деревини, мінеральної сировини) може бути причиною негативних тенденцій соціально-економічного розвитку: економічного спаду, екологічної кризи, соціальних суперечностей тощо. У розвинених економіках із сильними суспільними інституціями (наприклад, Норвегія) ресурси є економічним благом та інструментом забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку, в економіках же слабких і соціально вразливих (наприклад, Нігерія, Ангола, Ірак, Ліберія) надлишок природних ресурсів є причиною ЕК, нерідко таких, що трансформуються у збройні сутички і протистояння [11].

До ключових економічних чинників, які можуть бути каталізатором ЕК, ми відносимо такі:

- експортоорієнтованість сировинних галузей економіки: хімії, металургії, видобування і первинної переробки сировини – саме ці галузі характеризуються максимальним залученням природно-ресурсного потенціалу, сировини, енергетичних ресурсів;
- експортоорієнтованість сільського господарства, виробничою основою якого є природні і кліматичні ресурси;

- низький ступінь диверсифікації економік, особливо слабкорозвинених, що суттєво обмежує можливості населення брати участь у створенні широкого асортименту продукції або бути залученим у сферу обслуговування. Політика моносекторального виробництва, коли велика кількість товаровиробників спеціалізуються на однаковому продукті, призводить до виснаження природних ресурсів (особливо земельних, водних і лісових) і посилює антропогенне навантаження на довкілля. Як наслідок, спостерігаються структурні диспропорції зайнятості в економіках слабкорозвинених і розвинених країн¹. Слабка економічна диференціація різко підвищує ризики секторальної кризи, оскільки фінансово-технічні можливості інших галузей економіки є обмеженими;

- диференціація рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, підсилена дефіцитом ресурсів через нерівномірний їх розподіл на території. Ризик виникнення ЕК зростає в разі відсутності узгоджених міждержавних (транскордонних) програм використання спільного природного ресурсу;

- непродуктивна урбанізація, наслідком чого є проблеми зайнятості населення і трудової міграції;

- коливання цін на основні види сировини і сировинних напівфабрикатів як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках;

- значне скорочення зовнішніх інвестицій, виведення капіталу за межі країни, а також зміна інвестиційних тенденцій і пріоритетів.

Важливим аспектом, без якого характеристика ЕК буде неповною, є **культурно-історичний чинник**. Саме культура є засобом та інструментом позитивних соціально-економічних змін у суспільстві, формує матеріальні й духовні потреби людини: культуру споживання/використання ресурсу, задоволення матеріальних потреб, поводження з відходами, культурно-естетичні обмеження тощо. Культурно-історичні чинники формують підвалини економічного, соціального, науково-технічного і техніко-технологічного прогресу.

ЕК на національному, етнокультурному і релігійному ґрунті активізувались після закінчення холодної війни: через суттєве розширення ринків загострилася боротьба між суб'єктами ринку за володіння (управління) природними ресурсами (водою, землею, деревинними, мінеральними, продовольчими, енергетичними ресурсами). У багатьох таких конфліктах може бути чинник етнічних чи культурно-релігійних переваг однієї із груп людей (що досить часто пов'язано із їх автономією), однак у край рідкісні випадки, коли згадані суперечності (віросповідання, культура, моральні цінності) були саме першопричиною ЕК. На нашу думку, прояв національних і етнокультурних чинників у ЕК можна пояснити намаганням економічних суб'єктів максимізувати прибуток і горизонтальною нерівністю в суспільстві (культурна й етнічна дискримінація як засіб обмеження доступу до соціальних, економічних і екологічних благ). Відповідно, у багатьох випадках існує зв'язок

¹ Для слабкорозвинених країн характерною структурою зайнятості населення є: сільське господарство і землеробство (більше як 70%); промисловість (близько 10%); сфера послуг (майже 20%); для економічно розвинених – сільське господарство і землеробство (близько 2%); промисловість (понад 20%); сфера послуг (майже 80%).

між культурою, традиціями корінного населення і ресурсами, які розміщені на території їх мешкання: рівень добробуту населення суттєво залежить від можливостей вільно реалізувати свої права на володіння (використання, розпорядження) природним ресурсом, як засіб існування і забезпечення прийняттого життєвого рівня.

Таким чином, історико-культурні чинники, їх прояв і вплив суттєво ускладнюють протікання ЕК і можуть обмежувати можливості інструментарію з урегулювання конфлікту.

Окремо слід виділити ще одне джерело потенційних ризиків ЕК – **фінансово-економічна політика міжнародних фінансових інституцій і економічних об'єднань**, таких як Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Світова організація торгівлі. Головним завданням їх діяльності є підтримка країн-донорів через механізми фінансових позик і техніко-технологічних трансфертів у питаннях реструктуризації їх економік. Однак в умовах функціонування слабких економічних, політичних, правових і соціальних інститутів існують значні ризики трансформації економіки країни-донора під потреби зовнішніх інвесторів і міжнародного ринку. У такому випадку інтегральний соціо-еколого-економічний ефект може бути для країни-донора негативним.

На основі соціо-еколого-економічного аналізу природи ЕК можна виокремити такі визначальні показники, які характеризують функціональні взаємозв'язки у системі "екологічний конфлікт – чинники впливу":

$$EK = f(Qn_R; Ql_R; TR_R; I_R; Qn_{ES}; N_P),$$

де: Qn_R – кількість природного ресурсу;

Ql_R – якість природного ресурсу;

TR_R – темп відновлення природного ресурсу;

I_R – інтенсивність залучення природного ресурсу у сфери виробництва і споживання;

Qn_{ES} – кількість економічних суб'єктів, що конкурують за ресурс;

N_P – кількість населення.

ЕК характеризується потенціалом урегулювання, тобто здатністю бути вирішеним (урегульованим) незалежно від прийнятності результатів для сторін конфлікту в перспективі. Основу структурної схеми узгодження еколого-економічних інтересів у ЕК становлять наступні елементи (рис.):

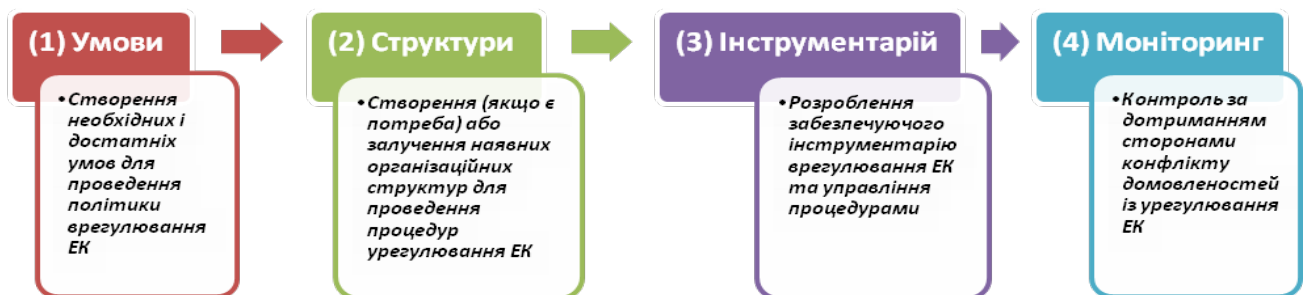

Рисунок. Організаційно-економічні процедури узгодження еколого-економічних інтересів у ЕК

1) умови: має включати процедури розроблення стратегії (стратегій) урегулювання ЕК із визначенням ключових завдань, а також залученням відповідного правового інструментарію (нормативно-правових актів національного і міжнародного характеру, міждержавних (транскордонних) угод тощо);

2) структури: діяльність структур, залучених до врегулювання ЕК, має спрямовуватись на виконання організаційно-економічних рішень у рамках процедур урегулювання ЕК;

3) інструментарій: система інструментів забезпечення процедур урегулювання ЕК, що включає дві підсистеми:

3.1 – безпосередньо інструменти врегулювання ЕК: економічного, екологічного, соціального, техніко-технологічного, правового, політичного характеру;

3.2 – інструменти управління процедурами врегулювання ЕК організаційного характеру;

4) моніторинг: система інструментів і заходів щодо забезпечення виконання сторонами конфлікту досягнутих домовленостей.

Таким чином, конфлікти є невід'ємним елементом соціально-економічних відносин у суспільстві. Обмеженість природних ресурсів, підсилена нерівномірним їх розподілом, нерівним доступом до них, а також несприятливими економічними, соціальними і культурно-історичними чинниками, є причиною ресурсних і екологічних конфліктів. Виснаження природно-ресурсного потенціалу і, як наслідок, зменшення багатства нації матимуть непередбачувані негативні наслідки для еколого-економічних систем уже в найближчій перспективі. Саме з цих позицій стратегічним завданням учасників ринку є вироблення консолідованого підходу до запобігання (вирішення) ЕК, який би ґрунтувався на адекватних і найбільш ефективних механізмах їх урегулювання і забезпечував реалізацію визначених імперативів сталого розвитку.

Література

1. Мельник Л.Г. Экологический фактор в процессах развития социально-экономических систем / Л.Г. Мельник // Социально-экономический потенциал устойчивого развития / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД "Университетская книга", 2007. – С. 425–441.

2. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя / Д. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Медоуз; [пер. с англ. Е.С. Оганесян]. – М.: ИКЦ "Академкнига", 2007. – 342 с.

3. Савченко О. Нова велика депресія: якою буде майбутня світова валютно-фінансова система / О. Савченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/49be638025a13/>. – Заголовок з екрану (актуально на 17.03.2009 р.).

4. Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций / В.А. Ядов. – СПб.: Интерсоцис, 2006. – 112 с.

5. Сабадаш В.В. Методологічні підходи до детермінації екологічного конфлікту / В.В. Сабадаш // Механізм регулювання економіки. – 2006. – № 4. – С. 49–62.

6. Libiszewski S. *What is an Environmental Conflict?* // *Environment and Conflicts Project* / S. Libiszewski; edited by K. Spillmann, G. Baechler. – Zurich: Center for Security Studies, 1992. – 231 p.

7. Сабадаш В.В. Соціально-економічне вимірювання екологічних конфліктів в досягненні стійкого розвитку / В.В. Сабадаш // Соціально-економічний потенціал стійкого розвитку / под ред. проф. Л.Г. Мельника (Україна) і проф. Л. Хенса (Бельгія). – Суми: ИТД "Університетська книга", 2007. – С. 963–982.

8. Сабадаш В.В. Трансграничне співробітництво і екологічні конфлікти / Л.Г. Мельник, В.В. Сабадаш, О.А. Лукаш // *Євразійська інтеграція: економіки, право, політика*. – СПб., 2009. – № 5. – С. 66–71.

9. Сабадаш В.В. Соціально-економічні і екологічні фактори формування державної політики збереження природно-ресурсного потенціалу / С.Д. Калашник, В.В. Сабадаш // *Механізм регулювання економіки*. – 2008. – № 3, т. 2. – С. 31–43.

10. Полтерович В. Економічна політика, якість інститутів і механізми "ресурсного прокляття" / Полтерович В., Попов В., Тонис А. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – 98 с.

11. Сабадаш В.В. Лісові ресурси і екологічний конфлікт: аналіз взаємозв'язків / В.В. Сабадаш // *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: зб. наук.-техн. праць*. – Львів: НЛТУ України, 2008. – Вип. 18.9. – С. 65–78.

УДК 330.341 :332.12

А.М. СУНДУК

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ В СИСТЕМІ КООРДИНАТ "ДЕРЖАВА – СВІТОВИЙ ПРОСТІР"

Розвиток світового господарства визначається зростаючим впливом на національні держави. Залежно від масштабності, спрямованості та мети цей вплив може зумовлювати певні зміни в розвитку національної соціально-економічної системи. Причому зміни за змістом можуть бути такими, що їх можна розглядати як загрозу для розвитку держави в цілому. Актуальність дослідження подібних питань обумовлюється інтенсифікацією таких впливів та зростанням їх різноманіття.

Наукові праці з наведених проблем зустрічаються у значній кількості вчених. Зокрема, необхідно виділити праці таких дослідників, як Ю. Пахомова, А. Філіпенка, Д. Лук'яненко, а також авторів у галузі розвитку продуктивних сил і регіональної економіки. Так, у працях [1] і [2] визначаються базові засади розвитку продуктивних сил стосовно зовнішніх відносин. Роботи [3], [4] і [5] дають уявлення про сучасні світові процеси розвитку та їх галузеві особливості.

У контексті цієї проблематики важливим є наукове завдання подальшого дослідження напрямів взаємодії держави і світового простору та головних ознак цього процесу. Подібні розробки можуть бути корисними при формуванні основних засад політики реагування держави на впливи